

Botir ZARIPOV,

Navoiy davlat pedagogika instituti dotsenti, filologiya fanlari nomzodi

E-mail. zaripovbotir@gmail.com

BuxDU professori B.Kilichev taqrizi asosida

LEXICAL-SEMANTIC CHARACTERISTICS OF THE WORD "HEAD"

Annotation

The article describes the lexical-semantic features of the word "head", figurative meanings, semantic features of phrases with the word "head", words formed with the lexeme head and their semantic development; phrases related to the word "head" and their meaning were interpreted.

Key words: root of the word, etymology; figurative meanings, metaphor, metonymy, synecdoche, idioms, terms.

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА СЛОВА "ГОЛОВА".

Аннотация

В статье рассмотрены лексико-семантические особенности слова «голова», переносные значения, семантические особенности словосочетаний со словом «голова», слова, образованные с помощью лексемы голова и их семантическое развитие; были интерпретированы фразы, связанные со словом «голова» и их значение. Ключевые слова: корень слова, этимология; переносные значения, метафора, метонимия, синекдоха, идиомы, термины.

"BOSH" SO'ZINING LEKSIK-SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya

Maqolada "bosh" so'zining lug'aviy-ma'noviy xususiyatlari, ko'chma ma'nolari, "bosh" so'zi ishtirokidagi frazemalarning ma'no xususiyatlari, bosh leksemi ishtirokida yasalgan so'zlar va ularning semantik taraqqiyotini, "bosh" so'zi ishtirokidagi frazemalar va ularning ma'no xususiyatlari talqin qilindi.

Kalit so'zlar: bosh so'zi, etimologiyasi; ko'chma ma'nolar, metafora, metonimiya, sinekdoxa, frazemalar, terminlar.

Kirish. Globallashuv jarayonida tilshunoslikda tilga zamon, davr bilan hamnafas holda qarash kuchaymoqda. Masalan, ma'lum bir so'z haqida fikr yuritilgan ekan, unda aynan shu so'zning leksik ma'nosi, sinonimi, antonimi, bosh yoki ko'chma ma'nolari, shu so'z vositasida yasalgan so'zlar, frazemalar, teminlarning ma'no qirralari haqida yaxlitlangan holda ma'lumot berish shu til bilan shug'ullanuvchilar uchun ham yoki til o'rganuvchilar uchun ham samarali natija beradi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. O'zbek tilshunosligida X.Jabborovning "O'zbek tilida suv leksemasining lug'aviy-ma'noviy xususiyatlari" nomli monografiyasida [1] suv so'zining lug'aviy –ma'noviy, uslubiy xususiyatlari yoritilgan. Shuningdek, T. Nafasovning "Suv" so'zi haqida maxsus tadqiqot" maqolasida ham shu tadqiqot haqidagi fikrlar bayon etilgan. [2] Bosh so'zi qadimda **bash** "kishi tanasining boshlanish qismi" [3] ga nisbatan aytilgan. Keyinchalik bu so'z tana a'zosi nomi sifatida qo'llangan. Kishi tanasining tugash qismi esa "**adaq**" ya'ni bu so'z hozirda fonetik o'zgargan oyoq shaklida "kishi tana a'zosi nomi" sifatida qo'llanadi. "**Adaq**" so'zi "**tugash joyi, o'rni**" ma'nosida hozir ham bor: *Sarhadlarimizning adog'i yo'q* kabi. "O'zbek tilining izohli lug'ati"da bosh leksemasining 20 ta ma'nosi berilgan[4] 15ta mustaqil leksik ma'no; hisob so'z, ko'makchi bo'lib kelib grammatik ma'no ifodalashi va yana bir necha ideomatik ma'nolari izohlangan:

Tahlil va natijalar. 1.BOSH "tananing bo'yindan yuqori (odamda) yoki oldingi (hayvonlarda) qismi" (o'z ma'nosida).

2. Ko'chma ma'noda so'zlashuvda: "**aql-hush, miya**" ma'nosida: Tog'ning ko'rki tosh bilan, odam ko'rki **bosh** bilan. (Maqol) Shu ma'no asosida quyidagi frazemalar hosil qilingan: **bosh og'ritmoq/qotirmoq**– 1)qattiq o'ylamoq, fikr yuritmoq, tashvish qilmoq" ma'nosida va 2)"miyani achitmoq,

garang qilmoq" ma'nosida: Nima uchun *boshimni o'g'ritganingizni* tushuna olmadim... (Sh.Rashidov)

3.**Boshliq,rahbar** ma'nosi:Yomonga *bosh* bo'lguncha yaxshiga yo'ldosh bo'l. (Maqol) Bu ma'noning hosil bo'lishi uchun bosh so'zining 2-ma'nosi asos bo'lmoqda. 3-"**boshliq,rahbar**" ma'nosi sifat turkumi bo'lib kelayotgan quyidagi ma'nolar uchun asos vazifasini bajargan. Bosh so'zining sifat turkumiga oid so'z sifatida belgi ma'nosini ifodalashi:

4.**Lavozim, mansab jihatidan yuqori turuvchi: bosh** vrach, **bosh prokuror** vb. Bu ma'no rasmiy uslubga xos ko'plab atamalar tarkibida keladi:.

5.**Ulkan, katta, asosiy:bosh** darvoza, **bosh sovrin. Bosh harf** terminidagi bosh so'zi ham shu ma'noda.

6.**Eng muhim, asosiy, yetakchi:** bosh masala, bosh sabab. Bu ma'no asosida *bosh gap* va *bosh maqola* kabi terminlar hosil bo'lgan.

7.**Eng oldingi, birinchi. Bosh** farzand, **bosh kelin** kabi.

8.Ko'chma ma'noda so'zlashuv uslubida "**odam kishi**" (sinekdoxa) ma'nosida qo'llanadi. Bir *boshga* bir o'lim.(Maqol) Bosh so'zining "**odam kishi**" ma'nosi esa quyidagi ma'no uchun asos bo'lgan:

9.Sanoq sonlar bilan birga kelib numerativ so'z bo'ladi: o'n *bosh* qo'y; yigirma *bosh* qoramol.

Quyidagi ma'nolarning hosil bo'lishida "*kishi tanasining boshlanish qismi*" etimologik ma'nosidagi "*boshlanish qismi*" semasi asos bo'lgan va shu ma'noga nisbiy qiyos asosida metaforik ma'no hosil bo'lganligini ko'rish mumkin:

10.**Tik narsalarning tepa qismi, uchi, cho'qqisi:** Toqatliga tog'lar egar *boshini*, toqatsizning bировlar yer oshini.(Maqol.)

11.**Biror marosim, tadbir, voqea-hodisaning ro'y berish, amalga oshish jarayonidagi dastlabki bosqich**

ma'nosida: "Yuring, xolajon, qizni o'zim topaman, to'ying boshida o'zim bo'laman, yor-yorni ham o'zim aytaman." (O. Yoqubov)

12. *Yoniga, oldiga, tomonga*: Saidmurod aka hasharchilar boshiga borganda, ular tushlikka chiqishgan ekan. (N. Qobul)

13. *Cho'ziq, davomli, bo'yli narsalar, joy, maydonlarning boshlanish joyi yoki oxiri, etagi; shunday narsalarning ikki uchidan, chekkasidan, tomonidan biri*. Yormat

Yo'lchini suyrab, ko'chani boshiga, aravalar to'xtagan joyga yugurdi. (Oybek)

Boshi berk ko'cha iborasi shu ma'no asosida hosil bo'lgan: 1) "bir tomondan kirib, ikkinchi tomondan chiqib ketib bo'lmaydigan ko'cha" Izvosh boshi berk ko'chada to'xtadi. (Oybek) 2) "ko'chma mushkul, qiyin ahvol, chorasizlik, ilojisizlik" ma'nosini ifodalaydi.

14. *Voqea, hodisaning, biror muddat yoki faslning, asar, matn va sh. k. ning boshlanish joyi, payti, avvali, muqaddimasi* ma'nosini ifodalaydi. hikoyaning boshi; yilning boshi.

15. *Voqea, hodisa va sh. k. ning boshlanishi uchun bahona bo'lgan narsa, dastlabki sabab*: Qo'shning oshi – janjalning boshi. (Maqol.)

16. *Bosh so'zi ba'zi otlar bilan birikib, shu ot orqali ifodalangan narsaning o'zini*

yoki u o'rnashgan joyini, yon-atrofini bildiradi. o'choq boshi, xirmon boshi kabi.

17. *Voqea, hodisaning, biror muddat yoki faslning, asar, matn va sh. k. ning boshlanish joyi, payti, avvali, muqaddimasi* ma'nosini ifodalaydi: hikoyaning boshi; yilning boshi.

18. *Voqea, hodisa va sh. k. ning boshlanishi uchun bahona bo'lgan narsa, dastlabki sabab*: Qo'shning oshi – janjalning boshi. (Maqol.)

19. *Ba'zi o'simliklarning kalla yoki chochoq shaklidagi hosili, mevasi*. Boshga shakily o'xshashlik asosida metaforik ma'no hosil bo'lgan va hisob so'zbo'lib kelmoqda: Bir bosh uzum. Topgan gul keltirar, topmagan – bir bosh piyoz. (Maqol)

20. O'rin, karavot va sh. k. ning bosh quyiladigan yuqori tomoni; shunday o'rinda yotgan kishining beldan yuqori tomonidagi joy. Hoji Kumushning boshiga kelib o'tirdi. (A.Q.) Bunday ma'noning hosil bo'lishida bosh so'ziga bog'lanishi kerak bo'lgan "joy", "yo'nalish" semasiga ega bo'lgan tomon so'zi tushirilgan. Shuning uchun bosh

so'zi metonimiya sifatida joy ma'nosini ifodalagan.

21. *Sanoq sonlar bilan kelib "karra, hisob"*: besh bosh qilib to'lamoq.

22. III shaxs egalik va jo'nalish kelishigi, o'rin-payt kelishigi, chiqish kelishigi.

affikslari bilan ko'makchi vazifasida qo'llanadi (boshiga, boshida, boshidan).

Bosh so'zi ishtirokidagi frazemalar: Boshi osmonda, boshim kal, ko'nglim nozik

(arzimagan narsadan xafa bo'lib qoladigan, jirtaki odamga qarata aytiladi); boshi-kechi yo'q boshlanishi va oxiri noma'lum, cheksiz; boshda bor (taqdirda, qismatda bor; peshonaga yozilgan); boshidan o'tgan / boshdan kechir(il)gan (hayotda, taqdirda ko'rilgan, yuz bergan, kechir(il)gan); boshiga yog'ilgan ayn. boshga tushgan, boshiga solmoq (og'ir qiyinchilikka, azobga duchor qilmoq); boshiga chiqib (yoki minib) olmoq (birovga hukmron yoki xo'jayin bo'lmoq, bo'ysunmay qo'yimoq); boshiga o'tqazib qo'yimoq (hammadan ustun qo'yimoq, rosa e'zozlamok); boshida yong'oq (yoki tosh) chaqmoq, boshida kaltak (yoki tayoq) sinmoq; boshidan zar qo'yimoq (ortiq darajada e'zozlab, iqtisodiy jihatdan ko'p ta'minlamok); boshida qolmoq (kerakmas, zarurmas; qurib ketsin), boshi ketmoq (o'ldirilmoq, qurbon bo'lmoq), boshing toshdan bo'lsin (umring uzoq bo'lsin, zavol ko'rma, o'lma);

boshini bog'lamoq (unashtirib yoki uylantirib qo'yimoq), boshini yemoq / boshiga yetmoq – "yo'q ilmoq, halok qilmoq Boshini ikkita qilmoq (yoki qo'shmoq) – "uylantirmok", bosh ko'tarib yurmoq – "yuzi yorug", pok, halol bo'lganligi uchun kishilar o'rtasida bemalol, xijolat bo'lmay, yerga qaramay yurmoq; boshi chiqmaslik (ch.k. bilan) (sira qutulmaslik, bo'shamaslik; doimo tashvish, g'alva bilan yashamoq.); boshi qotmoq / yoki shishmoq / – "nima qilarini bilmay qolmoq, gangib qolmoq; doimo o'ylab, biror xulosaga kelolmay yurmoq"; bosh olib ketmoq (hamma narsadan voz kechib, boshqa joylarga butunlay ketib qolmoq); bosh oqqan tomonga ketmoq (dush kelgan tomonga, to'g'ri kelgan yoqqa qarab ketmoq); bosh qashimoq (noilojlikdan nima qilishini bilmay o'ylab qolmoq, xayol surmoq); bosh qotirmoq; bosh qo'shmoq (aralashmoq, qorishmoq; qo'shilmoq); katta boshini kichik qilib (yoshi, martabasiga qaramay o'zini kamtar tutmoq); bir yoqadan bosh chiqarmoq (ahil), Ayol {yoki xotin} boshi bilan (ayol, ojiza bo'la turib), erkak boshi bilan (erkak kishi bo'la turib); o'z boshiga (har kim o'z holicha, o'zicha, mustaqil); boshi ochiq (oilali); boshi ko'kka (yoki osmonga) yetmoq; ishi boshidan oshib yotibdi; bir yostiqa bosh qo'yimoq; biror ishning boshini ushlamoq.

Quyidagi iboralar esa omonim va ko'p ma'noli iboralaridir: boshiga ko'tarmoq I –

"yuksak darajada hurmat qilmoq"; boshiga ko'tarmoq II – "kuchli darajada shovqin solmoq". Boshi yostiqa tegmoq 1) yotmoq, uxlamok; 2) kasallanmoq, betoblanmoq.

Boshini aylantirmok 1) "ganguymoq, miyani g'ovlatmoq" boshni aylantiradigan shovqin pasaydi. 2) "eshushini olib qo'yimoq, maftun qilmoq"; 3) "yo'ldan ozdirmok, avramok, aldarmok; boshini bukmoq 1) "uyaltirib, yerga qaratib qo'yimoq; Boshini silamoq 1) erkalamok, yupatmoq 2) "o'z panohiga olib ardoqlamoq, boqmoq, tarbiya qilmoq"; Bosh ko'tarmoq 1) "oyoqqa turmoq, tuzalmoq". Bemor kasaldan bosh ko'tardi; 2) "mashg'ul bo'lgan biror ishdan to'xtamoq, uzilmoq 3) "unib chiqmoq, ko'karmoq. Bosh suqmoq (yoki tiqmoq) 1) "oyoq qo'yimoq. kirmok, yetish-mok". 2) "aralashmoq, qotishmoq." Bosh tortmoq 1) "boshloqlamoq, g'unchalamok". 2) "biror ish, vazifa, burch va sh. k. ni bajarishdan yuz o'girmok, qochmoq. Bosh urmoq 1) "bormok, murojaat qilmoq". 2) yordam so'ramok, bosh egib kelmoq. Bosh egmoq 1) "boshini tushirmok, yerga tomon pasaytirmok 2) "bo'ysunmoq, itoat qilmoq, tiz cho'kmoq; sajda qilmoq". 3) "yolvormok, yalinmoq" 4) motam tutmoq, motamsaro bo'lmoq. Oyog'iga bosh qo'yimoq 1) ayn. bosh urmoq; 2) "bosh egib, hurmat, ehtirom bildirmok".

Bosh so'zi ishtirokida kompozitsiya va affiksatsiya usulida yasalgan so'zlarning semantik strukturasida bosh so'ning turli ma'nolari ishtirok etgan:

Boshvoq (asli bosh+bog') "chorva mollarinin boshiga bog'lanadigan arqon; no'xta". Sigir o'g'irlagan qutuldi, Boshvoq ushlagan tutildi. (Maqol.) Bu so'z ishtirokidagi frazemalarda salbiy konnotatsiya mavjud: Boshvoq solmoq iborasi "bo'ysundirmok, jilovlamok" ma'nosini ifodalaydi. Boshvog'ini yo'qotib qo'yimoq iborasi "o'zini tuta olmay, bosar-tusarini bilmay qolmoq, hovliqib ketmoq". Ba'zi nodon qizlar boshvoqlarini yo'qotib qo'yadilar. (M. Ismoilij) Boshvog'i mahkam bo'lmoq – "mustahkam, sobit, puxta bo'lmoq. Bosadigan qadamingiz, og'izdan chiqadigan so'zingiz boshvog'i mahkam bo'lsin. (M. Ismoilij)

Boshyalang/yalangbosh (sifat) – "bosh kiyim kiyimagan" ma'nosida; Boshog'riq (ot) 1) "boshda og'riq sezish kasalligi, 2) ko'chma" ortiqcha yuk, boshga balo, tashvish, dardisar". Boshpana 1) "turar joy; uy"; 2) "jon saqlash, yashirinish yoki vaqtincha istiqomat qilish uchun yaroqli joy; panoh, maskan". Boshpana huquqi (huquqiy termin). Biror mamlakatda o'zga ellardan qochib kelgan siyosiy muhojirlarga doimiy yoki vaqtincha yashash uchun

beriladigan huquqi. Boshariq (asosiy, katta ariq), boshmaldoq (aslida bosh barmoq) so'zlari tarkibidagi bosh so'zi (5) "katta, asosiy" ma'nosi asos bo'lgan.

Hozirgi so'z yasallishida yasama so'z komponentlari o'rtasidagi munosabat jonli bo'ladi. Yasama soz'ning ma'nosini so'zni qismlarga, bo'lib izohlash mumkin. Tarixiy so'z yasallishida esa yasama so'z qismlarini hozirgi nuqtai nazardan ma'noli qismlarga ajratib bo'lmaydi. Bosh so'zi ishtirokida yasalgan so'zlarning ba'zilarida shu hodisa uchraydi. Tilimizda *boshlamoq*, *boshlang'ich*, *boshliq*, *boshchi* so'zlari ma'noli qismlarga ajratilmaydi.

Boshlamoq 1) "Biror ishga kirishmoq". *gap boshlamoq*, *hikoyasini boshlamoq* kabi.

2) "Yo'l ko'rsatib, yetaklab, bosh bo'lib barmoq; tortmoq, olib ketmoq". Mehmonni uy tomonga *boshladi*. 3) ko'makchi fe'l vazifasida -a, -y affiksli ravishdoshlar bilan ifodalangan ish-harakatning boshlanganligini yoki unga kirishilganligini bildiradi, mas. *O'qiy boshladi*; *shabada esa boshladi*. Boshla+b (felining ravishdosh shakli) yaxlitlangan holda "beri, buyon" ma'nosidagi ko'makchi vazifasini bajaradi.

Boshli, boshsiz asos va morfemaga ajratish mumkin: bosh ("tana a'zosi")+li *egalik*, *borlik*; -siz affiksi yo'q, *mavjud emaslikni* bildiruvchi sifat yasaydi.

Boshli 1) "kallasi bor". Yetti boshli ilon (ertaklarda/ 2) so'zlashuv tilida ko'chma "aqli, aqli-hushli" ma'nosida qo'llanadi. Boshliq bo'lsang, *boshli* bo'l. Maqol.

Boshsiz 1 "Boshi, kallasi yo'q". 2 ko'chma "aqli, miyasi yo'q, aqlsiz, ahmoq". *Boshda, boshdan, boshdan-oyoq boshma-bosh boshdan-oyoq* kabi so'zlar tarkibi qotib qolgan holda ravishga o'tgan. Boshpanasiz boshchilik, boshlama so'zlari esa -siz, -lik, -ma affikslari bilan yasalgan.

Tahlil va natijalar. *Bosh* so'zining leksik-semantik strukturasi xilma-xil ma'nolarga ega. *tog'ning boshi, to'yning boshi, ko'chaning boshi hikoyaning boshi; yilning boshi, janjalning boshi* kabi birikuvlardagi ko'chma ma'noga *bosh* so'zining dastlabki etimologik ma'nosi asos vazifasini bajargan. "Bosh" so'zining ko'chma "aql-hush, miya" ma'nosidan o'sib chiqqan ma'nolar asosida metonimik va metaforik ma'nolar ham hosil qilingan. *Bosh* so'zining sifat turkumiga oid ma'nolari, -ga, da, -dan affikslarini olib qotib qolgan holda ravish turkumiga o'tishi yoki ko'makchi vazifasida kelishi bu so'zning polisemantik va polifunksional so'z ekanligini ko'rsatib turibdi. Frazemalar tarkibidagi *bosh* so'zi mazkur iboralarning asosiy ma'no tashuvchi qismi bo'lib kelgan va bu frazemalarning ko'pchiligi fe'l turkumiga xos. *Bosh* so'zi asosida yasalgan so'zlar semantikasida ham bu so'zning turli ma'nolari mavjud.

ADABIYOTLAR

1. Jabboov X. "O'zbek tilida suv leksemasining lug'aviy-ma'noviy xususiyatlari" Qarshi: 2005, 152 b.
2. Nafasov T. "Suv" so'zi haqida maxsus tadqiqot. O'zbek tili va adabiyoti. 2008, 4-son. 132-133-b.
3. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining etimologik lug'ati. T.: 2000, "Universitet" 61-b.
4. O'zbek tilining izohli lug'ati. 1-jild. T.: 2006. 203-b.
5. www.ziyouz.com. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati. T. 1978. 50-57-b.